

KRITIKAI FELVETÉSEK KEN WILBER INTEGRÁL PSZICHOLÓGIA CÍMŰ KÖTETE KAPCSÁN

Brys Zoltán

Multidiszciplináris Társaság a Pszichedelikumok Kutatásáért, 1025, Budapest, Tömörkény u. 15/d.,
zoltan.brys@gmail.com

Absztrakt

Ken Wilber 2000-ben publikált Integrál Pszichológia című kötete nem váltott ki jelentős szakmai érdeklődést, mégis a rendszere mentén folyik felnőttoktatás az US-ben és Magyarországon is. A jelenlegi írás ismerteti Wilber általános elméletével kapcsolatos kritikai felvetéseket majd speciálisan az Integrál Pszichológia című kötet alkotóelemeit helyezi kritikai reflexióba. A rendszer fejlődési modelljének, a spirál-dinamikának önkényes kategóriái, a kötet nem cáfolható módon felvetett állításai és a szociális hatások teljes kizárása nem teszi lehetővé, hogy felvetései tudományosan értékelhetőek legyenek. A kötet inkább egy sajátos, egyvonalú egyéni és kulturális evolúciót hirdető, idealizált fejlődést valló ideológiának tekinthető.

Kulcsszavak: Ken Wilber ▪ Integrál Pszichológia ▪ kritika ▪ egyvonalú kulturális evolúció ▪ ideológia

Abstract

Ken Wilber's book, Integral Psychology (2000) has not received a serious professional attention, yet adult education is ongoing following his system in the United States and in Hungary too. The current paper briefly reviews criticism of Wilber's general theory, and then critically address basic elements of Integral Psychology. The arbitrary categories of spiral dynamics (developmental model of the system), the unfalsifiability of its statements, and the total exclusion of social effects do not allow its ideas to be scientifically evaluated. The book might be considered as an ideology of an idealized, unilineal evolution.

Keywords: Ken Wilber ▪ Integral Psychology ▪ critique ▪ unilineal evolution ▪ ideology

SZEMÉLYES ELŐSZÓ

Egy koherens elméleti rendszer megalkotása lényegesebb nagyobb szellemi munka és teljesítmény, mint annak kritizálása. Ken Wilber lexikális ismerete

tiszteletet parancsoló és rendszere vitathatatlanul koherens. Habár kritikai álláspontom az évek során egyre radikálisabb lett, továbbra is hiszem, hogy a rendszerben és az Integrál Mozgalomban lehetnek értékek, amelyek további vitákban bonthatóak ki.

HÁTTÉR

Az alábbi írás Ken Wilber 2000-ben publikált *Integral Psychology: Consciousness, Spirit, Psychology, Therapy* (továbbiakban: WIP; Wilber, 2000) című angol nyelvű kötetét helyezi kritikai reflexióba.¹ A 17 éves könyv kritikája két dolog miatt tekinthető aktuálisnak Magyarországon: egyrészt Budapesten több éve folyik a WIP oktatása 3 éves felnőttképzésben (Integrál Akadémia, Integrál Pszichológia Szak), másrészt pedig számos pszichoterápiás értelmezés is született (Ingersoll & Zeitler, 2010; Forman, 2010; Marquis, 2007; Witt, 2009). Jelen közlemény erősen támaszkodik egy 2013-as angol nyelvű kritikai közleményünkre (Brys & Bokor, 2013), ám több ponton kiegészíti azt.

AZ ELŐZŐ KRITIKÁK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

A Ken Wilber tágabb rendszerét érő kritikák a spiritualitás westernizációját, a módszertanok tisztázatlanságát, a patológiásan értelmezett regressziót, és a validációs lehetőségek hiányát hangsúlyozzák. (Rothberg, 1998; Goddard, 2000; Ferrer, 2002; Reynolds, 2006; Heron, 2006; Walach, 2007; Bartha, 2009; Grof, 1996; Brys & Bokor, 2013). Az átfogó Wilber-kritikák közül még kettő emelhető ki: (1) míg Saiter (2009) meglátása szerint Wilber sajátos szintetizálási kísérlete a fenomenológia és a társadalomtudományok gazdag világának túlegyszerűsítésén és félreértésén alapszik addig (2) Grof (1996) Wilber lenyűgöző olvasottságát méltatja és egyes hipotéziseit érdekesnek látja, ám elengedhetetlennek tartja klinikai vizsgálatokkal történő ellenőrzésüket. Írásomban ezen ismert kritikai észrevételekre nem reagálok, azokat érvényesnek tekintem, és ezeket kiegészítve újabb kritikai szempontok alapján igyekszem megközelíteni Ken Wilber 2000-ben publikált *Integral Psychology: Consciousness, Spirit, Psychology, Therapy* (WIP, Wilber, 2000) című kötetét.

A könyv pozitívista értelemben nem tekinthető tudományos írásnak, mert állításait nem egy előre meghatározott módszertannal és nem falszifikálható módon fogalmazza meg, erre Wilber explicit (Wilber, 2000, p. 2) nem is törekszik. A kötet különféle szemléletű iskolák, irányzatok végső elméleti szintézisét cé-

¹ Még nem született magyar fordítása

lozza meg. Alapvetően két részre osztható: a 8–11-es fejezetek, amelyben egy individualista, elme-központú (*mind-centered*) szemléletű lélektani rendszert épít fel a szerző, míg a kötet többi része metateorikus írás, amely főleg ontológiai, episztemológiai, spirituális, tudománytörténeti és rendszerfilozófiai elmélet, univerzalista vonásokkal.

Mark Edwards szerint (Edwards, 2008) a WIP alapját is képező kvadránsok és szintek (AQAL) alapvetően egy metateóriának tekinthetők. Meglátásom szerint a WIP metateorikus részének értelmezését és fejlődését is megnehezíti, hogy nem válnak szét az axiomatikus felvetések és az arra épülő hipotézisek. Wilber a kötetben nem fordított figyelmet arra, hogy más integratív felvetésekre reflektáljon, a számos felvetésből talán Engels (1977) bio-pszicho-szociális modelljére való reakció hiányolható a leginkább.

A wilberi általános ideológia inherens része a kulturális relativizmus teljes hiánya. Ken Wilber egyvonalú evolucionista, aki szerint a világban minden egyén és nemzet számára egyetlen fejlődési út kínálkozik. A kulturális antropológia irodalmában jártas olvasó könnyen úgy érezheti, mintha Lewis Henry Morgan-t olvasna. Wilber ezen megközelítése mentén, később egyfajta világmozgalmat is hirdetett (Integral Movement), amelyet anyagiasság szemlélete miatt kritika is ért (Gefler, 2010).

A WIP KOZMOLÓGIÁJA

A WIP ontológiája és kozmológiája sajátosan újplatóni: a világ egymásra épülő holonrendszer, amelyben minden *hullám* és *áramlat* az „Egy Íz óceánja” (*One Taste*) felé tart, amely felé *Eros*, a *működő szellem* vonzza (Wilber, 2000, p. 128). Érdekes, hogy Wilber a holonokhoz konkrét jelenségeket rendel. Ez veszélyes vállalkozás, mert a fizikai, biokémiai entitásokról való tudásunk rohamosan változik. Például a kemoton-elmélet (Gánti, 2003) alapján elmosódik a wilberi rendszerben a molekula és elősejtmagos holonok közötti éles különbség. A modern tudatelméletek tükrében a racionális és „kentauri” szintek kérdőjelezhetőek meg, míg a politikaelmélet a „korai állam/birodalom” és „nemzet/állam” csoportosítás helyett egy jelentősen összetettebb fejlődést és csoportosítást talál elfogadhatónak.

A wilberi holonok négy *kvadráns* térfelein működnek, amely a WIP ismeretelméleti vagy értelmezési kerete. A négy kvadráns a (1) szubjektív egyéni, (2) objektív egyéni (3) szubjektív többes és (4) objektív többes. WIP szerint ez a „négy igazság” és minden emberi jelenség ebben a négy dimenzióban vizsgálható. Ez mindenképpen integratív vonás, ám a kvadránsok közötti kapcsolatokra nem tér ki a kötet, helyette a különböző filozófusok és elméletalkotók fogalmait sorolja a négy kvadránsba. A besorolás érdekes, ám inkább ismeretelméleti kategorizálásnak tekinthető és tudományfilozófiai kérdésnek tekinthető.

A WIP FEJLŐDÉSI MODELLJE

WIP fontos építőeleme a spirál-dinamika, amely az emberi fejlődés diszkrét szakaszait határozza meg. Don Beck által fejlesztett spirál-dinamikát (Beck & Cowan, 2014) Wilber reflektálatlanul beemelte a WIP rendszerébe. A túlzó általánosításokat tartalmazó rendszer szemléltetésére egy szövegrészletet mutatok be, amely a „piros szintet” mutatja be:

„Red: Power Gods. First emergence of a self distinct from the tribe; powerful, impulsive, egocentric, heroic. Magical-mythic spirits, dragons, beasts, and powerful people. Archetypal gods and goddesses, powerful beings, forces to be reckoned with, both good and bad. Feudal lords protect underlings in exchange for obedience and labor. The basis of feudal empires --power and glory. The world is a jungle full of threats and predators. Conquers, out-foxes, and dominates; enjoys self to the fullest without regret or remorse; be here now. Where seen: The „terrible twos,” rebellious youth, frontier mentalities, feudal kingdoms, epic heroes, James Bond villains, gang leaders, soldiers of fortune, New-Age narcissism, wild rock stars, Atilla the Hun, Lord of the Flies . 20% of the population, 5% of the power.” (Wilber, 2000, p. 49)

A többi szint is hasonló módon kerül bemutatásra. Mint a legtöbb karaktertípológia ez is rendkívül önkényes, morális, felsőbb szintjei pedig idealizáltak. A személyiség és a társadalom működéséről és fejlődéséről egyelőre nem rendelkezünk prediktív erővel bíró modellel. A lélektanban viszonylag még általánosan elfogadott, empirikus alapú *Big Five personality traits* (Goldberg, 1993) is számos korláttal rendelkezik és kritika tárgya (Block, 2010). A spirál-dinamika ellenőrizhetetlen állításaira jó példa a hatalom (e.g. „5% of power”) kifejezés használata. A hatalom megértésére Spinoza, Weber, Lukes, Foucault, Mann és számos más filozófus és társadalomtudós tett kísérletet, ám továbbra sincs széles körben elfogadott definíciója és mérésére nem létezik elfogadott módszertan. A spirál-dinamika veszélye, hogy azt a látszatot kelti, mintha a rendkívül komplex (és egyes gondolkodók szerint feltárhatatlan) emberi személyiséget és társadalmat végleg megfejtette volna és megrajzolta volna az ideális egyéni és társadalmi fejlődés útját, amely mindenkire érvényes.

Ez az egyvonalú evolucionista vonás könnyen alkalmat adhat egy tipikusan elnyomó hatalmi rendszer uralkodási logikájának ideologizálására is - ahogy ez történt is a gyarmatosítók szolgálatában a 19. század elején. Az értékhierarchiák adott kontextusokban (e.g. sebészeti műtét, mérnöki tervezés stb.) még az ökofeminista eszmeáramlatban (Warren, 1990) is elfogadhatóak, ám abszolutizálásuk megteremti azt az érték dualizmust, amit az elnyomás logikájának kulcseleme (példámban: a sebész abszolút értelemben többé válik). A spirál-dinamikában a felsőbb szintek (*second-tier*) kontextustól függetlenül és abszolút értelemben többek az alsó szinteknél (*first-tier*), így a spirál-dinamika alapve-

tően egy normatív és elnyomó konceptuális rendszer (*oppressive conceptual framework*) és ezt a WIP is örökölte.

KOGNITÍV MODELLEK SAJÁTOS ÖSSZEVETÉSE

Szintén különös a WIP kognitív fejlődési modellje, amely nagyszámú kognitív modellek összehasonlításán keresztül alakult ki. WIP ismeretelméleti álláspontja szerint az ember végső kognitív térképe megrajzolható előző kognitív modelljeink hasonlóságából. A tudományszociológiai szempontból érdekes módszertan tudományos értéke azonban vitatható, hiszen így az univerzális tévedéseket is rendszerbe foglalta és dogmatizálta. Az új kutatásokkal az előző koncepcióknak egy része cáfolásra kerül. A modern kognitív fejlődéslélektani kutatások például felismerték, hogy hét hónapos csecsemők már rendelkeznek reprezentációs képességgel (Kovacs, 2010), amelyet az előző kognitív modellek körül belül 4 éves kor köré datáltak. Ez az eredmény, illetve általában az elmúlt néhány év tudatelméleti kutatási eredményeinek egy része (amely cáfolja az előző modelleket) integrálhatatlanok a WIP-be.

A WIP emberi tudatállapotokra vonatkozóan négy kategóriát (*gross, subtle, causal, nondual state*) határoz meg, ám a modern alváskutatás egy sokrétegű (Dang-Vu et al., 2010), számos átmeneti állapottal rendelkező rendszert tárt fel elénk, amely szintén nem integrálható vagy állítható párbeszédbe a WIP meglehetősen leegyszerűsítő tudatmodelljébe. Wilber tudatmodelljébe például a hipnagógia/ hipnopompika állapota is nehezen illeszthető be.

PSZICHOTERÁPIÁS FELVETÉSEK

A pszichoterápiás fejezet rendkívül rövid és általános, szintén nem tér ki más pszichoterápiás rendszerekkel és fogalmakkal való viszonyára. A WIP pszichoterápiás modellje a wilberi AQAL-ra épít (minden kvadráns, minden szint). A pszichoterápia kritikus elemeit még nem sikerült feltárni (Buda, 2004, 2006, 2009) és módszertani akadályok miatt nem is biztos, hogy megragadható. Ugyanakkor már kezd kibontakozni, hogy adott pszichoterápiák milyen esetekben megfelelőek és kontraindikáltak (Korszerűsített pszichoterápiás szakmai protokoll, 2006). Mindezek mellett többek által elfogadott álláspont, hogy nem a pszichoterápia mögött álló elmélet (Wampold, 1997, Duncan & Miller, 2000) a legfontosabb faktor a hatásában, hanem a lassan tisztázódó közös, nem-specifikus-faktorok, és az egyes módszerekre speciálisan jellemző kommunikációs módszerek.

A modern szemléletben egy integratív pszichoterápiás irányzattól elvárható, hogy az elszámoltathatóság elvének eleget tegyen, használja a különböző

pszichoterápiás irányzatok közötti hasonlóságok és különbségeket, hidalja át a kutatás és a gyakorlat közötti szakadékot (Goldfried, 2010). WIP pszichoterápiás fejezete e kritériumoknak nem felel meg. Általában elmondható, hogy a Grof (1996) által is javasolt gyakorlati és tudományos szemlélet nem jellemzi Wilber munkásságát és az a WIP-re is jellemző. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy Marquis (2007, 2008, 2009, 2010) kísérletet tett a WIP kurrens pszichoterápiás fogalmakra történő „lefordítására” és a WIP szemléletének felhasználásával szerteágazó pszichoterápiás taxonómiai egységesítését is megkísérelte (2009).

SZOCIÁLIS VISZONYOK TAGADÁSA

Jelentős hiátus, hogy a WIP operatív fejezeteinek emberképe a szociális viszonyok hatását implicit tagadja. A WIP az emberi pszichét 6 komponensre bontja (*waves, streams, states, ego, soul, spirit*) és mindezeket kizárólag az egyén világában működő elemeknek látja. A modern szemlélet a személyiséget mindenképpen, mint szociális viszonyokban formálódó, azokban aktív szereplőként működő lélektani rendszert képzelel el (Buda, 2004), és ezt egyre több szociálpszichológiai, fejlődéslelektani és biológiai vizsgálat is alátámasztja. A mai fel fogás szerint az ember kulturális intelligenciával rendelkező, ultratársas lény (Herrmann, 2007).

Számos misztikus szerint a lélek (*soul*) komponens egy része határtalan, végtelen és kifejezhetetlen. Különös módon a WIP spiritualitásról alkotott képe is kizárja a közösségi spiritualitás, illetve általában a szociális hatások fontosságát, annak ellenére, hogy ezt több spirituális gondolkodó is határozottan képviseli (Ervin, 2003). A spiritualitásról szóló fejezetben a WIP nem tárgyalja a spiritualitás árnyoldalát, a pseudospiritualitást, a *spiritual bypass*-t, a nárcisztikus, vagy kényszeres spiritualitást, és nem említi a spiritualitás részleges, pszichoterápiát helyettesítő szerepét, a spiritualitást, mint szekuláris válást, és a spiritualitás még megannyi dimenzióját sem (Buda, 2009; Cobb, Puchalski & Rumbold, 2012; Cook, Powell & Sims, 2009; Delaney & Miller, 2013).

TERMÉKENY FELVETÉSEK

Wilber két felvetése viszont fontos lehet más lélektani irányzatok számára is. Az egyik az *előtte/utána összekeverésének csapdája*, amely szerint a preperszonális és transzperszonális tapasztalatok lényegesen különböznek egymástól, miközben a lélektani iskolák és a spirituális gyakorlók is sűrűn összekeverik a kettőt. A két tapasztalat csak abban hasonlít, hogy eltér a perszonális tapasztalattól. Wilber (1982) szerint Jung és Freud is összekeverte műveiben a két tapasztalat-

típust és ez öröklődött tovább a pszichológiában. Számos gondolkodó szerint ez Wilber fő hozzájárulása a pszichológia fogalmihoz.

A másik már marginálisabbnak tartott, de számomra érdekes felvetés az volt, hogy a psziché több egymástól eltérő vonalon, áramlatban (*lines/stream*) fejlődik, és ezek jelentősen eltérhetnek egymástól. A WIP szerint a morális, kognitív, interszónális, pszichoszexuális, etikai és érzelmi és egyéb fejlettség meglepően nagy mértékben elválhat egymástól (Wilber, 2012). Ezen felvetés, jobban specifikálva kísérletileg is vizsgálható is lenne.

ÖSSZEFOGLALÓ

Murray (2006) meglátása szerint a nyugati ember tisztában van a „biztos tudást” körülvevő bizonytalanságokkal, belső ellentmondásokkal, paradoxonokkal, ám nem rendelkezik eszközökkel a bizonytalanság kezelésére. Úgy vélem a WIP kísérletet tett minden társadalomtudományi bizonytalanság, kétely végső elsöprésével és egy integrált – és nem integratív – rendszer megalkotásával. Ám az emberképe, a spirál-dinamika elfogadhatatlanul reduktív, az ontológiai egységei önkényesek, a kognitív modelljének megalkotása során megkérdőjelezhető módszertant használt. A WIP rendszerébe nem integrálhatóak cáfolt állítások, és így a modern neurobiológiai, kognitív fejlődéslélektani és a pszichoterápiás kutatások eredményeinek jelentős része. Emberképe végtelenül individualista és egyfajta idealizált, egyvonalú fejlődést hirdet.

A kiemelt elméleti hiányosságai ellenére az US és a magyar képzés sikere azt mutatja, hogy a WIP fontos támasz és segítség számos ember számára. Feltelezhetjük, hogy a WIP-ből levezett módszerek és gyakorlatok bizonyos esetekben hasznosak is lehetnek egyesek önkiteljesedési törekvéseiben. Meglátásom szerint ugyanakkor éppen a WIP elméletében tagadott közösségi-spirituális és humanisztikus elemek lehetnek a felhasználók segítségére. Az Anonim Alkoholisták és a Hanghallók Mozgalma (Romme & Escher, 1989, 2009, 2012; Coleman, 2011) is azt sejteti, hogy a felépülésnek és az önkiteljesedésnek egyik fontos színtere lehet az empatikus, sortárs alapú, kisközösség, amely a profesziónális segítőkkel is támogató kapcsolatban áll. Elképzelhető, hogy az Integrál Mozgalom körül szerveződött közösségek esetében is nem a mögöttes ideológia, hanem a használt módszerek, technikák szerencsések lehetnek, amennyiben az elnyomó jelleg nem jelenik meg bennük.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bartha, P. D. (2009). The most influential approaches in the present development of transpersonal psychology. *Pszichoterapia, 18* (4), 251–260.
- Beck, D. E. & Cowan, C. (2014). *Spiral dynamics: Mastering values, leadership and change*. John Wiley & Sons.
- Block, J. (2010). The five-factor framing of personality and beyond: Someruminations. *Psychological Inquiry, 21*(1), 2–25.
- Brys Z. & Bokor P. (2013). Evaluation of Ken Wilber's Integral Psychology From a Scientific Perspective. *Journal of Spirituality in Mental Health, 15*(1), 19–33.
- Buda B. (2004). *Psychotherapy*. Budapest: Akademia.
- Buda B. (2006). *Empathy, psychology of empathy. 5th edition*. Budapest: Urbis.
- Buda B. (2009). Addressing challanges in drug-addiction. *Lege Artis Medicinae, 19*(6–7), 415–417.
- Buda B. (2009). Spirituality and psychotherapy. *Pszichoterapia, 2009*(4), 240–250.
- Cobb, M., Puchalski, C. M. & Rumbold, B. (2012). *The future of spirituality and healthcare*. Oxford University Press.
- Coleman, R. (2011) *Recovery: an alien concept?* UK: P&P Press.
- Cook, C., Powell, A. S. & Sims, A. C. P. (2009). *Spirituality and psychiatry*. RCPsych Publications.
- Dang-Vu, T. T., Schabus, M., Desseilles, M., Sterpenich, V., Bonjean, M. & Maquet, P. (2010). Functional Neuroimaging Insights into the Physiology of Human Sleep. *Sleep, 33*(12), 1589–1603.
- Delaney, H. D. & Miller W. R. (2013). Spiritual disciplines, spiritual community, and spiritual growth in a sample of U.S. college students. *Psychologia Hungarica Caroliensis, 1*(1), 116–137.
- Duncan, B. L. & Miller, S. D. (2000). *The heroic client: Doing client-directed, outcome-informed therapy*. San Fransisco: Jossey-Bass.
- Edwards, M. (2009). Evaluating Integral Metatheory: An Exemplar Case and a Defense of Wilber's Social Quadrant. *Journal of Integral Theory and Practice, 3* (4), 61–83.
- Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: A Challenge for Biomedicine. *Science, 196* (4286), 129–136.
- Ervin, L. (2003). *The Connectivity Hypothesis: Foundations of an Integral Science of Quantum, Cosmos, Life, and Consciousness*. State University of New York Press. Albany, New York.
- Ferrer, J. N. (2002). *Revisioning Transpersonal Theory: A Participatory Vision of Human Spirituality*. Albany: State University of New York Press. Albany, New York.
- Forman, M. D. (2010). *A Guide to Integral Psychotherapy: Complexity, Integration, and Spirituality in Practice*. State University of New York Press. Albany, New York.
- Ganti, T. (2003). *The Principles of Life*. Oxford University Press. Oxford, England.
- Gefler, J. (2010). LOHAS and the Indigo Dollar: Growing the Spiritual Economy. *Journal of Marxism and Interdisciplinary Inquiry, 4* (1), 48–60.
- Goldberg, L. R. (1993). The structure of phenotypic personality traits. *American Psychologist, 48*(1), 26.
- Goddard, G. (2000). *Perspectives in transpersonal theory*. Retrieved from <http://mars.ark.com/~gero/persp-tt.html>

- Goldfried, R. M. (2010). The Future of Psychotherapy Integration: Closing the Gap Between Research and Practice. *Journal of Psychotherapy Integration*, 20 (4), 386–396.
- Grof, S. (1996). *Ken Wilber's spectrum psychology*. Retrieved from <http://www.primal-page.com/grofken.htm>
- Heron, J. (2006) *Participatory spirituality: A farewell to authoritarian religion*. Morrisville, NC: Lulu Press.
- Herrmann, E., Call, J., Hernández-Lloreda, M. V., Hare, B. & Tomasello, M. (2007). Humans have evolved specialized skills of social cognition: the cultural intelligence hypothesis. *Science*, 317(5843), 1360–1366.
- Ingersoll, R. E. & Zeidler, M. D. (2010). *Integral Psychotherapy: Inside Out/ Outside In*. State University of New York Press. Albany, New York.
- Kovacs, A. M. (2010). The Social Sense: Susceptibility to Others' Beliefs in Human Infants and Adults. *Science*, 330 (6012), 1830–1834.
- Marquis, A. (2007). *The Integral Intake: A Guide to Comprehensive Idiographic Assessment in Integral Psychotherapy*. Routledge. Abingdon, Oxon.
- Marquis, A. (2009). An integral taxonomy of therapeutic interventions. *Journal of Psychotherapy Integration. Journal of Integral Theory and Practice*, 4 (2), 13–42.
- Marquis, A. (2010). *What Defines an Integral Psychotherapist? An Integral Taxonomy of Therapeutic Interventions and the Role of "Technique" in Integral Psychotherapy*. The 2nd Biennial Integral Theory Conference: Enacting an Integral Future. Pleasant Hill.
- Marquis, A. & Wilber, K. (2008). Unification beyond eclecticism and integration: Integral psychotherapy. *Journal of Psychotherapy Integration*, 18 (3), 350–358.
- Murray, T. (2006). Collaborative knowledge building and integral theory: On perspectives, uncertainty, and mutual regard. *Integral Review: A Transdisciplinary and Transcultural Journal for New Thought, Research and Praxis*, 2, 210–268.
- Reynolds, B. (2006). *Where's Wilber at? Ken Wilber's integral vision in the new millennium*. St. Paul, MN: Paragon House.
- Romme, M. A. & Escher, A. D. (1989). Hearing voices. *Schizopr Bull*, 15(2), 209–16.
- Romme, M. A. & Escher A. D. (2012). *Jung People Hearing Voices!* UK: PCC.
- Romme, M. A. & Escher, A. D., Dillon, J., Corstens, D., & Morris, M. (2009). *Living with Voices-50 Stories of Recovery*. UK: PCC.
- Rothberg, D. (1998). *Ken Wilber and the future of transpersonal inquiry: An introduction to the conversation*. in Rothberg & S. Kelly (Ed.). *Ken Wilber in dialogue: Conversations with leading transpersonal thinkers*, p1-27, Quest Books, Wheaton, Illinois.
- Saiter, S. M. (2009). Universal Integralism: Ken Wilber's Integral Method in Context. *The Humanistic Psychologist*, 37 (4), 307–325.
- Walach, H. (2011). *Transpersonal psychology brief history and some critical philosophical reflections*. Bagdy Z., Mirnics Zs. & E. Nyitrai E. (Ed.). *Transpersonal psychology-selected studies*. Budapest: Kalvin. 95–125.
- Wampold, B. E. (1997). A Meta-Analysis of Outcome Studies Comparing Bona Fide Psychotherapies: Empirically, 'All Must Have Prizes'. *Psychological Bulletin*, 122, 203–215.

- Warren, K. J. (1990). The power and the promise of ecological feminism. *Environmental Ethics*, 12(2), 125–146.
- Wilber, K. (1982). The pre/trans fallacy. *Journal of Humanistic Psychology*, 22 (2), 5–43.
- Wilber, K. (1997). An integral theory of consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 4 (1), 71–92.
- Wilber, K. (2000). *Integral Psychology: Consciousness, Spirit, Psychology, Therapy*. Boston: Shambhala.
- Wilber, K. (2012). *The The Integral Operating System. Part III: Lines of Development*, <https://www.integrallife.com/member/ken-wilber/blog/integral-operating-system-part-iii-lines-development> (letöltve 2015. október 1.)
- Witt, K. (2009). Developmental Engagement Field Theory: A Speculative Framework for the Practical Application of Integrally Informed Psychotherapy. *Journal of Integral Theory and Practice*, 4 (2), 23–36.